



Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/aruibfdergisi>



Türkiye'nin ekonomik büyümesinde turizm sektörünün rolü*

The role of tourism sector in Türkiye's economic growth

Süleyman Emre Üzümcü^{a**}, Cemal Erdem Hepaktan^b

^a Bilim Uzmanı, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Manisa, uzmcemre@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-6086-1388

^b Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Manisa, erdem.hepaktan@cbu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-3522-1941

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru: 18 Kasım 2024

Kabul: 04 Eylül 2025

Anahtar kelimeler:

Turizm,

Ekonomik Büyüme,

Granger Nedensellik Analizi

Makale türü:

Araştırma makalesi

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 18 November 2024

Accepted: 04 September 2025

Keywords:

Tourism,

Economic Growth,

Granger Causality Analysis

Article type:

Research article

ÖZET

Turizm sektörü, ekonomik büyüme üzerinde çok yönlü ve olumlu etkilere sahip önemli bir sektördür. Geniş istihdam olanakları sunarak işsizlik oranlarını düşürürken, özellikle konaklama, yeme içme, ulaşım ve rehberlik gibi alanlarda doğrudan istihdam yaratmaktadır. Bu durum, yerel ve ulusal düzeyde ekonomik canlanmaya yol açmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye'nin turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, 2003 yılının ilk çeyreğinden 2022 yılının son çeyreğine kadar olan dönemde Granger Nedensellik Analizi ile incelenmiştir. Analiz sonuçları, turizm gelirinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu etkinin simetrik olup olmadığını, yani turizm gelirlerindeki pozitif ve negatif değişimlerin büyümeyi aynı şekilde etkileyip etkilemediğini görmek amacıyla Doğrusal Olmayan ARDL (NARDL) analizi de yapılmıştır. NARDL sonuçları, ilişkinin asimetrik olduğunu, gelirlerdeki artış ve azalışların büyüme üzerinde farklı etkiler yarattığını göstermiştir. Bu bulgu, Türkiye'nin turizmi yalnızca ekonomik büyümeyi destekleyen bir sektör olarak değil, aynı zamanda uzun vadeli kalkınma stratejilerinin merkezinde yer alması gereken bir alan olarak görmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, analiz sonuçları, turizm sektörünün daha etkin bir şekilde yönetilmesine yönelik politika önerilerinin geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

ABSTRACT

Tourism is an important sector that has a multifaceted and positive impact on economic growth. It reduces unemployment rates by providing a wide range of employment opportunities and creates direct employment, especially in areas such as accommodation, food and beverage, transportation and guiding. This leads to economic revitalization at local and national level. In this study, the relationship between tourism revenues and economic growth in Turkey is analyzed by Granger Causality Analysis for the period from the first quarter of 2003 to the last quarter of 2022. The results of the analysis reveal that tourism revenues have a positive impact on economic growth. However, Nonlinear ARDL (NARDL) analysis was also conducted to see whether this effect is symmetric, meaning whether positive and negative changes in tourism revenues affect growth in the same way. The NARDL results showed that the relationship is asymmetric, indicating that increases and decreases in revenues create different impacts on growth. This finding suggests that Turkey should consider tourism not only as a sector that supports economic growth, but also as an area that should be at the center of long-term development strategies. Moreover, the results of the analysis suggest that policy recommendations should be developed to manage the tourism sector more effectively.

* Çalışma, Süleyman Emre Üzümcü'nün 2024 yılındaki yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Sorumlu yazar / Corresponding author

E-posta / E-mail: uzmcemre@gmail.com

Atıf / Citation: Üzümcü, S. E. ve Hepaktan, C. E. (2026). Türkiye'nin ekonomik büyümesinde turizm sektörünün rolü. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 135-155. <http://doi.org/10.58588/aru-jfeas.1587066>

1. Giriş

Turizm kavramının menşei, Latince’de “dönme” anlamına gelen “tornus” sözcüğünden gelmektedir. İngilizce’de “tour” olarak bilinen bu kelime, farklı bölgelere gerçekleştirilen ziyaretleri tanımlamak için kullanılmaktadır (Bulut, 2000, s. 72). 17. yüzyılda Saint Morice Piskoposu, Paris’in tanıtımını amaçlayan bir rehber hazırlamış ve bu çalışma turizmin gelişimine katkı sağlayarak ‘tur’ ifadesinin dilimize girmesini sağlamıştır. Zaman içinde İngiltere’de, Avrupa’ya seyahat eden eğitilmiş ve aristokrat kesim için “turist” terimi kullanılmaya başlanmıştır; böylece bu kavram, toplumda prestij göstergesi olarak kabul edilmiştir (Eralp, 1983, s. 8-9).

Turizm, Joseph Stadler ve Hermann Von Schullern tarafından ekonomik bir faaliyet olarak incelenmiştir (Erkmen, 2019, s. 6; Shodiyev, 2022, s. 307). Ancak, ilk tanım, Guyer-Feuler tarafından 1905’te yapılmış ve turizmin modern dönemin önemli bir özelliği olduğu belirtilmiştir (Delmonte, 2023). 1942’de Hunziker ve Krapf, yerleşim yerleri dışında bulunanların seyahatleri ve konaklamalarından doğan ilişkilerin bütünsel bir tanımı olarak belirlenmiş ve bu Uluslararası Turizm Bilim Uzmanları Derneği (AIEST) tarafından onaylanmıştır (Vanhove, 2011, s. 1). 1980’lerde AIEST, bu tanımı yeniden ele alıp, turizmi, insanların yaşadıkları yerlerin dışında yaptıkları yolculuklar ve bu süreçte talep ettikleri ürünler ve hizmetlerle ilişkilendirmiştir (Denk, 2022, s. 7). Turistler, bir ülkede en az 24 saat geçiren ziyaretçiler olarak tanımlanırken, günübirlikçilerin ziyaret süresi 24 saatten azdır (Çözeli, Bal, Tümen, Yaşar, & Aydemir, 2016, s. 566). Jafari, turizmi gündelik yaşamdan farklı tecrübeler edinme faaliyeti olarak açıklamıştır (Jafari, 1987). Goeldner ve Ritchie ise turizmi, çeşitli hizmetler ve sektörlerin bir araya geldiği alan şeklinde tanımlamıştır (Goeldner & Ritchie, 2003, s. 6). Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), turizmi bir yıla kadar süren seyahatler etkinliği olarak ele almıştır (UNWTO, 2010, s. 10). Turizm, çeşitli yönleri ve sektörde yaşanan değişiklikler sebebiyle ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel açıdan farklı biçimlerde tanımlanabilir ve bu tanımlar zamanla değişebilmektedir.

Turizm sektörü, ekonomik gelişime büyük katkılar sağlar ve yerel ekonomiyi canlandırarak yeni iş olanakları yaratır. Turistlerin harcamaları o yöredeki işletmelerin gelirlerini artırırken, yabancı turistlerin döviz getirmesi ülkenin ekonomik gücünü ve rezervlerini artırır (Chen, 2023, s. 19326-19327). Küresel ticaretin yaklaşık %40’ını oluşturan turizm, cari işlemler hesabına ciddi katkılar sağlar ve ekonomik büyümeyi destekler (Bahar & Bozkurt, 2010, s. 256). Turistlerin harcamalarının yerel işletmelerce yeniden kullanılması, ekonomi üzerindeki gelir etkisini artırır; ancak bir kısmının tasarruf edilmesi turizmin çoğaltan¹ etkisini azaltabilir (Holloway & Humphreys, 2016, s. 114; Kozak, 2012, s. 93).

Turizm hem sosyal hem de kültürel açıdan bölge üzerinde derin etkiler yaratır. Ziyaretçilerin gelişi, yerel ekonomiyi canlandırırken, aynı zamanda kültürel dönüşüm süreçlerini tetikleyebilir. Bu değişim, yeni yerleşim alanlarının ortaya çıkmasına ve iş gücü yapısının değişmesine yol açarken, yerel halkın turizmden ekonomik fayda sağlaması kritik önem taşır (Pizam & Milman, 1986, s. 29). Öte yandan, turizmin sağladığı avantajlar arasında eğitim ve sağlık hizmetlerinin iyileşmesi, iş olanaklarının artması ve kültürel mirasın korunması gibi faktörler yer almaktadır (Zaei & Zaei, 2013, s. 15-16). Bununla birlikte, turizmin politik etkileri de göz ardı edilmemelidir. Ekonomik kazanımlar, politik anlamda da bazı olumlu sonuçlar doğurabilir, ancak terör gibi tehditler turist sayısı üzerinde negatif etki yaratabilir (Holloway & Humphreys, 2016, s. 151).

Turizm, ülkelerin büyümesini ve kültürel etkileşimlerini desteklerken, sektörün plansız bir şekilde gelişmesi, tarihi ve kültürel çevre üzerinde negatif sonuçlara neden olup, ekosistemlerin de bozulmasına yol açabilir (Cohen,

¹ Turizmin çoğaltan etkisi, sektöre yapılan yatırımların ekonomiye yeni gelir kazandırıp bu gelirin diğer sektörlerle kaymasıyla ortaya çıkar (Akoğlu, 1967, s. 22).

1978, s. 222). Bu olumsuz etkileri en aza indirmek için, yerel yönetimlerin tarihi yapıları koruma ve yeni projeleri çevre dostu bir şekilde planlama çalışmalarında bulunması büyük önem taşır (Holloway & Humphreys, 2016, s. 182-183). Sürdürülebilir turizm uygulamalarının benimsenmesi, enerji ve su tüketimini azaltıcı önlemlerle desteklenmelidir (Holloway & Humphreys, 2016, s. 187). Çevrenin korunmasını ve turizm gelişiminin dengeli bir şekilde ilerlemesini sağlamak amacıyla, turist yoğunluğunu düzenleyen politikalar oluşturulmalıdır (Cohen, 1978, s. 234). Böylece, turizm endüstrisi, sürdürülebilirlik odaklı politikalar uygulayarak doğal, kültürel ve tarihi mirasın korunmasına ve bu mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına yardımcı olabilir.

Turizm sektörü, insanların farklı ilgi alanlarını, kültürel tercihlerini ve kişisel beklentilerini karşılayacak bir dizi seçenek sunar. Her birey, kendine özgü deneyimler arayarak seyahatlerini daha anlamlı hale getirmek ister. Doğa tutkunları ekoturizmle çevreyi keşfederken, tarih meraklıları kültürel mirası gezip görmeyi tercih eder. Macera arayanlar için ekstrem sporlar, deniz severler için ise sahil ve yat turları popüler seçenekler arasında yer alır. Turizmin bu çeşitliliği, her bir turistin kendine has isteklerine göre şekillenen unutulmaz seyahat deneyimleri yaratır.

Tablo 1. Turizm türlerine ilişkin tanımlar ve örnekler

Turizm Türü	Tanım	Örnek
Macera Turizmi	Fiziksel aktiviteler ve doğa ile iç içe yapılan faaliyetler (Kaba, 2016, s. 42).	Dağcılık, bungee jumping
Kültür Turizmi	Tarihi ve kültürel değerleri keşfetmeye yönelik seyahatler (Richards, 1996, s. 23).	Müze, antik kalıntılar, kültür festivalleri
Deniz Turizmi	Güneş, deniz ve kum üçlüsüne odaklanan tür (Denk, 2022, s. 26).	Sahil, yat, su sporları
Ekoturizm	Doğayı koruyarak yapılan, çevreye duyarlı etkinlikler (The International Ecotourism Society, 2019).	Doğa yürüyüşleri, vahşi doğa gözlemi
Kış Turizmi	Kış sporlarına yönelik seyahatler (Ibroshva, 2022, s. 1).	Kayak, snowboard, kış yürüyüşü
Sağlık Turizmi	Sağlık hizmeti almak için yapılan seyahatler (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2012, s. 22).	Spa, termal otel, sağlık merkezleri
Spor Turizmi	Spor aktivitelerine katılma veya izleme amacıyla yapılan seyahatler (Gibson, 1998, s. 49).	Olimpiyatlar, maratonlar, futbol & basketbol maçları
Gastronomi Turizmi	Yemekleri ve yerel mutfakları keşfetmeye amacı bulunan tür (Britannica, 2022; Kivela & Crotts, 2005, s. 41).	Yöresel yemek festivalleri, şarap tadımı
Kongre Turizmi	Konferans, seminer ve iş toplantılarına katılma amacıyla yapılan seyahatler (Šušić & Mojić, 2014, s. 515-516).	Kongreler, fuarlar
İnanç Turizmi	Dini yerleri ziyaret etmeye ve dini etkinliklere katılmaya yönelik seyahatler (Timothy & Nyaupane, 2009, s. 8).	İbadet, kutsal mekan ziyaretleri

Farklı turizm türleri arasında net sınırlar çizmek oldukça zordur çünkü bir seyahat, birçok turizm türünün birleşimi olabilir. Örneğin, bir kültürel gezinti, aynı zamanda macera dolu bir keşif yolculuğuna dönüşebilir. Bu esneklik ve zenginlik, turizmin sadece yeni yerler deneyimleme fırsatı sunmakla kalmayıp, aynı zamanda ilgi alanlarına uygun kişisel tercihlere dayalı deneyimler yaşatmasını sağlar. Turizm sektörü, insanların hayal ettikleri seyahatleri, doğal, kültürel veya eğlenceli açılardan tecrübe etmelerine olanak tanır. Bu bağlamda, Tablo 1’de, farklı turizm türlerine ait tanımlamalara ve örneklerle yer verilmiştir.

Turizm, insanların geçici olarak kendi bölgelerinden ayrılıp başka yerlere seyahat ederek ihtiyaçlarını karşılamalarına dayanan bir kavramı ifade eder (Ünlüönen & Tayfun, 2003, s. 1). Bu yapı, yerel ve küresel ekonomilere önemli katkılar sağlarken, kültürel etkileşimleri de artırır. Turizmin kökenleri, insanların geçim

amacıyla yer değiştirdikleri eski dönemlere kadar uzanır. Örneğin, Fenikeliler ticaret yolculukları aracılığıyla turizmin temellerini atmışlardır (Eralp, 1983, s. 1-2). Eski Mısır ve Antik Yunan'da ise seyahat, eğitim ve eğlence amaçlarına hizmet etmiş, dönemin tarihi yapıları ve kültürel zenginlikleri seyahat edenler için önemli bir cazibe merkezi olmuştur (Gyr, 2010, s. 2).

Antik Roma döneminde altyapının güçlendirilmesi, seyahatlerin daha yaygın ve güvenli hale gelmesine yol açmıştır. Roma İmparatorluğu'nun geniş yol sistemleri kurması, turizmin emniyetli bir biçimde gelişmesini desteklemiştir (Gyr, 2010, s. 2). Orta Çağ'a gelindiğinde, Haçlı Seferleri ve İpek Yolu gibi unsurlar, kültürel tanışmayı kolaylaştırmış; Anadolu Selçukluları ve Osmanlı gibi uygarlıklar, yollar ve kervansaraylar inşa ederek seyahat edenlerin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır (Erkmen, 2019, s. 12-13). Coğrafi keşifler ve Rönesans dönemi ise kültürel etkileşimde hızlanmaya yol açmış, yeni deniz yollarının bulunması toplumlar arasında karşılıklı alışverişi artırmıştır (Onhan, Yıldız, & Güneş, 2018, s. 276-277; Sarı Çallı, 2015, s. 13-14).

Sanayi Devrimi, ulaşım sistemlerinde ve çalışma saatlerinde köklü değişiklikler yaparak insanların daha fazla boş zamana sahip olmalarına ve seyahat etmeye yönelmelerine neden olmuştur (Kozak, 2012, s. 40-41). Bu dönemde demiryolları ve buharlı gemilerin yaygınlaşmasıyla turizm daha düzenli bir yapı kazanmıştır (Löschburg, 1998, s. 120). 1841 yılında Thomas Cook, ilk organize seyahat turu düzenleyerek modern turizmin temellerini atmıştır (Güleryüz, 2020, s. 1436). 20. yüzyılda havacılık sektöründe yaşanan gelişmeler ve jet uçaklarının devreye girmesi, uluslararası turizmin büyük bir ivme kazanmasına yol açmıştır (Mengü, 2013, s. 29-30; Dilek & Dilek, 2017, s. 1100).

Geçtiğimiz yirmi yılda, ekonomik reformlar ve dijital teknolojilerin ilerlemesi dünya turizminin hızla gelişmesine ve ülkelerin ekonomik büyümelerine katkıda bulunmasına neden olmuştur. Batı Avrupa ülkelerinde, uluslararası turizm büyük bir ekonomik kaynak haline gelmişken, Asya, Afrika ve Avustralya gibi bölgelerde turizmin ekonomiye katkısı daha sınırlı kalmıştır (Shodiyev, 2022, s. 309). İnternet ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, turistlerin seyahat alışkanlıklarını değiştirerek bilgiye ulaşımını kolaylaştırmış, bu da özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin rekabet gücünü artırmıştır (Milne & Ateljevic, 2001, s. 383-384). Ayrıca, kültürel etkileşim ve seyahat motivasyonları turizmin tarihsel gelişiminde önemli rol oynamış, gelişen iletişim araçları ve ulaşım olanakları sayesinde insanlar daha geniş kitlelerle etkileşim kurarak farklı kültürleri keşfetme fırsatı bulmuştur.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu'da inşa edilen hanlar ve kervansaraylar, ticaret yolları üzerindeki stratejik konumlarıyla turizmin eski temellerini oluşturan yapılar olarak önemli bir rol oynadı (Buluç, 1995, s. 38). Ancak modern anlamda turizm kavramı, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelen ilk turistlerle birlikte şekillenmeye başladı (Perapalace.com). Pera Palas (1895), Tokatlıyan (1914) ve Park Otel'in (1931) açılmasıyla Türkiye'de turizm modernleşmeye başlasa da, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin öncelikle altyapı ve diğer temel hizmetlere odaklanması nedeniyle sektörün gelişimi gecikmiştir (Ceylan & Yakut, 2021, s. 707; Dinçer & Dinçer, 1989, s. 47).

Cumhuriyetin ilanından sonra, Atatürk'ün emriyle 1923 yılında kurulan Türk Seyyahin Cemiyeti, 1942 yılında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) adını alarak, ülke turizmini geliştirmeyi amaçlamıştır (Durgu, 2010, s. 30). TTOK'un 1923-1960 yılları arasındaki çalışmaları, Türkiye'nin turizm sektörünün temellerinin atılmasında ve ülkenin uluslararası alanda tanınmasında büyük rol oynamıştır. Kurum hem Türk kültürünü hem de ülkenin tarihi ve doğal zenginliklerini tanıtmak amacıyla birçok farklı faaliyet gerçekleştirmiştir. Bu dönemde, özellikle yabancı turistlerin ülkeye daha kolay ulaşabilmesi için vize işlemleri sadeleştirilmiş ve bürokratik engeller azaltılmıştır. Ayrıca, turistlere daha iyi hizmet sunmak için tercümanlık hizmetleri sağlanmış ve gümrük prosedürlerinde düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemde karayolu ile seyahat eden turistlere özel teşvikler sağlanmıştır. Böylece ülkeye giren turist sayısında artış olmuştur. Bunun yanında, Türkiye'nin tarihi ve kültürel mirasının korunmasıyla ilgili önemli adımlar atılmıştır. Arkeolojik kazı alanlarının sayısı artırılmış ve restorasyon

projeleri uygulanmaya başlamıştır (Altıntaş & Kurnaz, 2007).

1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, turizm sektöründeki ilerlemeleri engellemiş, ancak Türkiye'de 1955 yılında kurulan Turizm Bankası ve Emekli Sandığı, turistik işletmeleri finanse etmiştir. 1959 yılında açılan İstanbul Hilton Otel, Türkiye'nin uluslararası otel zincirlerine açılmasına öncü olmuştur (Ceylan & Yakut, 2021, s. 707).

Türkiye'nin turizm sektörüne olan ilgisi, 1960'lı yıllarda artmış, ancak 1980'li yıllara kadar uygulanan kalkınma planları yeterli başarıyı sağlayamamıştır. 1979-1983 yılları arasında özel sektör, yabancı yatırımlar ve altyapı odaklı yeni politikalarla turizmde gelişim hız kazanmıştır (Öztürk Sözen, 2007, s. 67).

24 Ocak Kararlarıyla turizm sektöründe önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde turizm sektörü için Turizmi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır (Kozak, 2012, s. 130-131). Bu kanunla birlikte 1980'li yılların sonlarına doğru Türkiye özellikle başta Ege ve Akdeniz kıyıları olmak üzere yabancı turistlerin ilgisini çekerek en fazla turist çeken destinasyonlar arasına girmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2000, s. 166).

1990-1994 dönemindeki Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye'nin turizm sektörünü çeşitlendirmeyi ve geliştirmeyi amaçlamıştır. Kış, av, sağlık, golf, su sporları ve kongre turizmi gibi yeni alanlara odaklanılmış, turizm çalışanlarının eğitimi ve mesleki gelişimi desteklenmiştir. Ayrıca, kaliteyi artırmaya yönelik stratejiler, yerli seyahat acentelerinin desteklenmesi ve tesislerin doluluk oranlarının iyileştirilmesi gibi önlemler alınarak toplumun daha kaliteli ve uygun tatil seçeneklerine ulaşması sağlanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 1989, s. 281-282).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, turizm sektöründeki gelişmeleri güçlendirmeyi amaçlamış ve Altıncı Plan dönemi başarıları üzerine inşa edilmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin belgeli yatak kapasitesi 314 bin, turist sayısı 6 milyon ve turizm geliri 4 milyar doları aşmıştır. Ancak, Akdeniz bölgesindeki rakip ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin turizm altyapısı, tanıtımı, eğitimi ve ulaşımı gibi kritik alanlarda hâlâ eksiklikler bulunmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 1995, s. 162).

1996-1997 yıllarında turizm gelirleri ve diğer hizmet kazançlarının artması, dış ticaret açığının büyümesine rağmen cari işlemler dengesinin milli gelirin %1,4'ü seviyesinde kalmasını sağlamıştır. 1998'de ithalatın azalmasıyla cari işlemler dengesi milli gelirin %1'i fazla vermiştir. Ancak 1999'da dış ticaret açığının düşmesine rağmen, turizm ve diğer kazançların gerilemesi nedeniyle cari işlemler dengesi milli gelirin %0,7'si kadar açık vermiştir (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2000, s. 6).

1999 yılında yaşanan deprem, turizm sektörünü olumsuz etkilemiş ve yatak kapasitesindeki artışa rağmen, tanıtım ve pazarlama stratejilerinde yenilikçi bir yaklaşım gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bazı yabancı tur operatörlerinin tek taraflı fiyatlandırma politikaları ve sözleşme koşulları nedeniyle sektördeki rekabet gücü azalmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2000, s. 166-167).

2001-2005 dönemini kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı, dış ticaret açıkları ve cari denge sorunlarındaki artışın bir dizi karmaşık nedene bağlı olduğunu belirtmiştir. İhracattaki artışa rağmen TL'nin değer kazanması ve ithalattaki yükselme bu dengesizliklerin başlıca sebepleri arasında yer almıştır. Turizm sektörü, ekonomik büyüme, istihdam artışı ve döviz girişi sağlasa da cari açığın milli gelire oranının %6,4'e çıkmasına engel olamamıştır (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2006, s. 35).

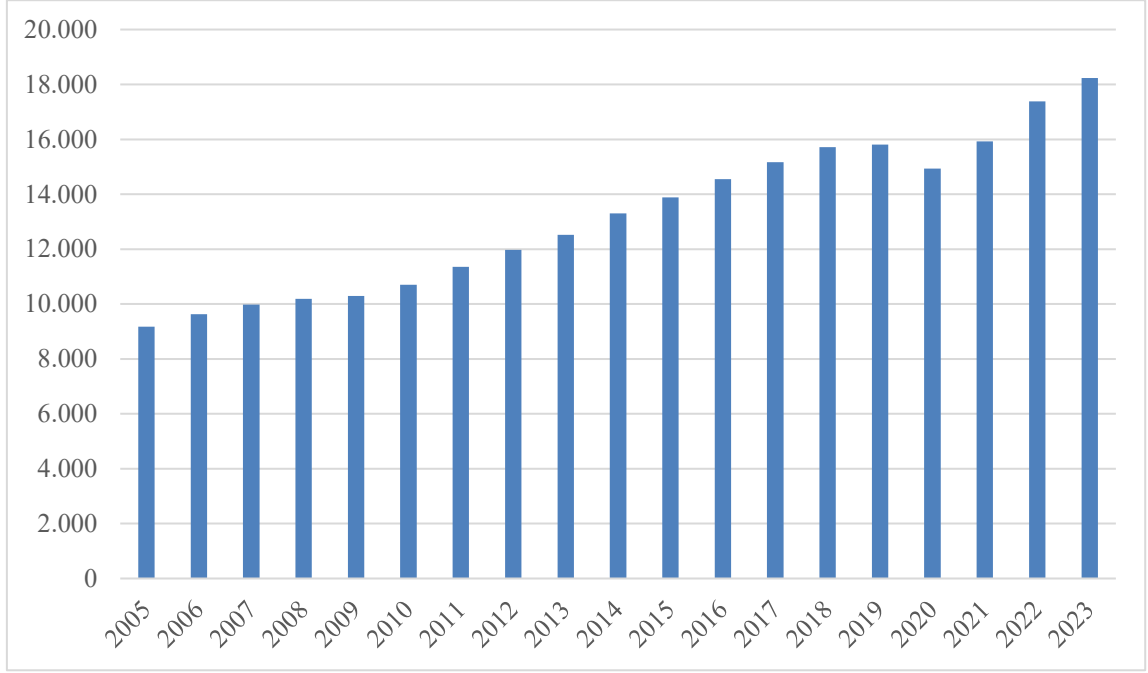
2007-2013 Kalkınma Planı'nda, turizm gelirlerinin artmasına rağmen sektörün gelişimi için tanıtım, pazarlama ve mesleki eğitimde reformlara ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. Türkiye, kültürel zenginliklerini kullanarak turizmi geliştirmek amacıyla doğal ve tarihi değerleri koruma, ekonomik ve sosyal kalkınmayı destekleme, turizmde çeşitlilik sağlama ve yerel özellikleri koruyarak turizmi zenginleştirme gibi stratejiler belirlemiştir (Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2006, s. 35).

Onuncu Kalkınma Planı'na göre, 2007-2012 yılları arasında Türkiye turizmi büyümeye devam etmiş; ziyaretçi sayısı 32 milyona yaklaşarak dünyada 6. sıraya yerleşmiş ve gelirler 30 milyar dolara ulaşmıştır. Yatak kapasitesi ise 1,2 milyona çıkmıştır. Ancak, pazarlama ve tanıtım, mesleki belgelendirme ve sürdürülebilir turizmin teşvik edilmesi gibi alanlarda gelişim gerekliliği devam etmiştir. Türkiye'nin sağlık, kongre, kış ve kültür turizmi gibi alanlarla sektörü çeşitlendirme potansiyeli yüksek olup, özellikle sağlık turizmi için termal kaynaklar ve altyapının geliştirilmesi vurgulanmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 113-114).

2014-2018 dönemi için Onuncu Kalkınma Planı'nda, Türkiye'nin turizm sektörünü daha sürdürülebilir ve rekabetçi hale getirmek için çeşitli hedefler belirlenmiştir. Bu hedefler arasında, Türkiye'nin uluslararası bir marka haline gelmesi, üst gelirliyle yönelik turizm ürünleri geliştirilmesi ve turizm değer zincirinde kaliteye odaklanması yer almıştır. Ayrıca, doğal ve kültürel değerlerin korunarak sürdürülebilir büyüme sağlanması, farklı turizm türlerinde altyapı eksikliklerinin giderilmesi ve turizmin çeşitlendirilmesi amaçlanmıştır. Müşteri profilindeki değişimlere uygun tanıtım faaliyetlerinin uygulanması, turizmin yoğun olduğu bölgelerde yerel halkın katılımının artırılması ve çalışan kalitesinin iyileştirilerek daha kaliteli hizmet sunulması da planın öncelikleri arasında belirtilmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 113-114).

2019-2023 yılları arasında geçerli olan On Birinci Kalkınma Planı'nda, tüketici davranışlarındaki değişimler ve teknolojik ilerlemeler doğrultusunda, turizm sektörünün çeşitlendirilmesi, hizmet standartlarının yükseltilmesi, konaklama sürelerinin uzatılması ve harcamaların artırılması amaçlanmaktadır. Hem mevcut hem de yeni pazarlar geliştirilirken, daha yüksek gelir sağlayan turizm türlerine ağırlık verilecek; çevre dostu ve sürdürülebilir bir yaklaşımla altyapı ve çevre projeleri hayata geçirilecektir. Yatırım süreçlerinin sadeleştirilmesi, dijitalleşmenin teşviki, ziyaretçi deneyiminin iyileştirilmesi ve Ar-Ge faaliyetlerinin desteklenmesi öncelikli adımlar arasında yer alacaktır. Ayrıca, sektörde nitelikli iş gücünün artırılması, hizmet kalitesinin yükseltilmesi ve güncel düzenlemelerle ekonomik ve sosyal kalkınmanın sürdürülebilirliği sağlanması hedeflenmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019, s. 94-96).

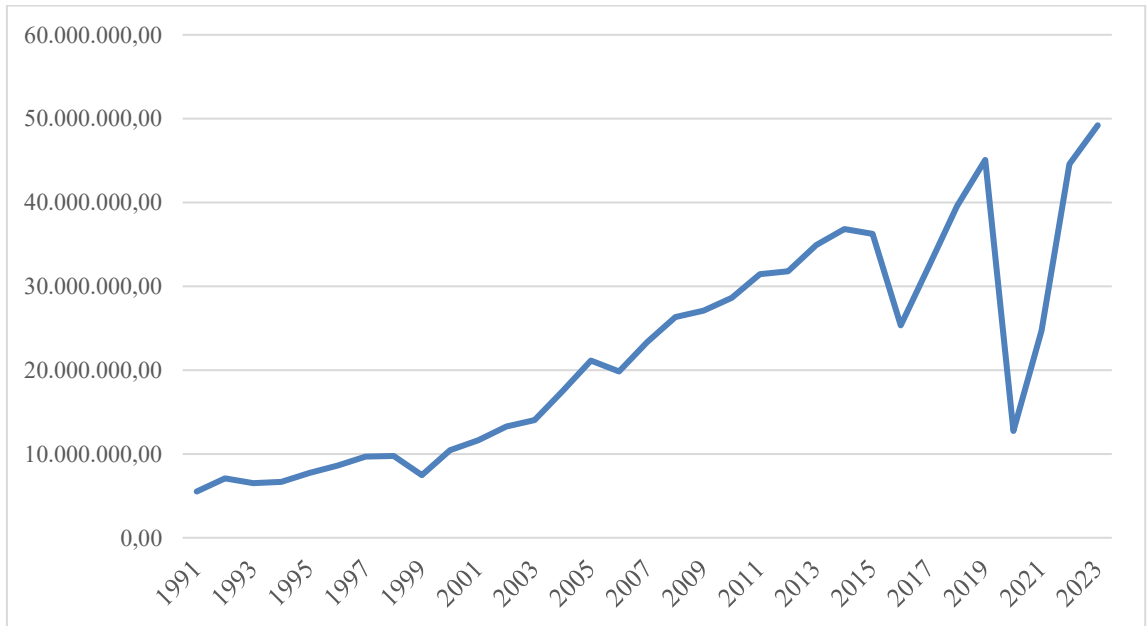
On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028), bir önceki planın hedeflerini geliştirmiş; özellikle sürdürülebilirlik, dijitalleşme, çevre bilinci ve yerel ekonomiye entegrasyon gibi konuları ön plana çıkarmıştır. Sektörün değişen ihtiyaçlarına daha kapsamlı yanıt vermek amacıyla daha sistematik ve yenilikçi yaklaşımlar benimsemektedir. Plana göre, 2028 yılı itibarıyla turizm gelirinin 100 milyar dolara, ziyaretçi sayısının 82 milyona ve turizm gelirinin GSYH içindeki payının %6,3'e yükseltilmesi hedeflenmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023, s. 110-113).



Grafik 1. 2005-2023 yılları arasında hizmet sektöründe istihdam edilenler (bin kişi)

Kaynak: (TÜİK, 2024)

Grafik 1'e göre, 2005-2023 yılları arasında Türkiye ekonomisindeki istihdam edilenlerin sayısı sürekli bir artış göstermiştir. İstihdam oranlarındaki bu artış, hizmet sektöründeki gelirlerin yükseldiğini ve aynı dönemde ülkeye gelen turist sayısının da arttığını göstermektedir. Bu durum, turizm ve hizmet sektörlerinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini ortaya koymaktadır.



Grafik 2. Türkiye'ye gelen turist sayısı (1991-2023)

Kaynak: (TÜİK, 2024)

Grafik 2’den de görüleceği gibi, 1991 yılı ile 2023 yılları arasında ülkeye gelen turist sayısı sürekli artış göstermiştir. 2015 yılından itibaren turist sayılarında bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün başlıca nedeni, 2015 yılında Türkiye’nin Rus savaş uçağını düşürmesiyle birlikte, Türkiye’ye en çok turist gönderen ülkelerden biri olan Rusya’dan gelen turistlerin önemli ölçüde azalmasıdır. 2016 yılındaki keskin düşüşün en önemli nedeni ise 15 Temmuz’da gerçekleşen kalkışma girişimidir. Bu olay, turistlerin Türkiye’ye yönelik güvenlik endişelerini artırarak, ülkeye olan ilgiyi olumsuz yönde etkilemiştir (Davras & Aktel, 2018, s. 27). Son olarak, grafikten de görülebileceği gibi, COVID-19 döneminde turist sayılarında belirgin bir azalma yaşanmıştır.

2. Literatür Taraması

Turizm sektörü, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve bu ilişki, çeşitli araştırmalarla desteklenmiştir. Türkiye ve dünya genelindeki çalışmalar, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye katkısını ve bu ilişkinin karmaşıklığını incelemektedir. Literatür taraması, farklı analiz yöntemleri ve değişkenlerle yapılan araştırmaları ele alarak, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi anlamayı amaçlamaktadır.

Uysal, Erdoğan ve Mucuk (2004), yaptıkları çalışmada, 1992-2003 dönemi için Türkiye’nin turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma, bu iki değişkenin birbirini etkileyen bir ilişkiye sahip olduğunu ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Brida, Carrera ve Risso (2008), 1980-2007 dönemi verileriyle yaptıkları araştırmada, Meksika’da reel GSYH’nin turizm harcamaları ve döviz kuru tarafından etkilendiğini, bu faktörlerin ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi oluşturduğunu ve iç turizmin artırılması gerektiğini vurgulamıştır.

Katırcıoğlu (2009), 1960-2006 yılları arasında elde edilen yıllık verileri kullanarak sınır testi ve Johansen eş bütünleşme yöntemiyle Türkiye’de turizme dayalı büyümenin varlığını incelemiştir. Sonuçlar, turizm ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunmadığını ortaya koymuş ve bu doğrultuda hipotez reddedilmiştir.

Bahar ve Bozkurt (2010) çalışmasında, 1998-2005 dönemi için Türkiye’nin de içinde yer aldığı 21 gelişmekte olan ülkeyi analiz etmişlerdir. Dinamik panel veri analizi ve genelleştirilmiş momentler metodu (GMM) kullanarak yapılan bu analiz, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Polat ve Günay (2012), 1969-2009 dönemi verilerini kullanarak ihracat, turizm geliri ve GSMH arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik testlerine göre bu değişkenler arasında pozitif bir etki olduğunu belirlemişlerdir.

Bento ve Santos (2012), 1997-2010 dönemi çeyreklik verilerini kullanarak Granger nedensellik testiyle Portekiz’in uzun vadeli ekonomik büyümesinde turizmin etkisini incelemiş ve turizm ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstererek turizm odaklı büyüme görüşünü desteklemiştir.

Corrie, Stoeckl ve Chaiechi (2013) çalışmasında, 2000-2010 döneminde Avustralya’daki turizmin ekonomiye katkısını incelemişlerdir. Granger nedensellik testi ile tahminleme yapılmıştır. Tahminlemeye göre, turizm ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, gıda harcamalarının (restoranlar, kafeler vb.) turizm sektöründeki büyümeyi etkileyerek, yerel ekonomi ve diğer sektörlerin büyümesine katkı sağladığını ortaya koymuşlardır.

Karamelikli ve Erkuş (2016) çalışmasında, 2003–2015 dönemi için Türkiye’de turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki doğrusal ve doğrusal olmayan ilişkiler ARDL ve NARDL modelleriyle analiz edilmiştir. Bulgular, eşbütünleşme olduğunu ancak kısa ve uzun dönemde asimetrik ilişkiye rastlanmadığını göstermektedir.

Alhowaish (2016), 1995-2012 dönemi verileriyle Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (GCC)² ülkelerinde turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve genel olarak ekonomik büyümeden turizm büyümesine tek yönlü bir ilişki bulurken, Bahreyn'de turizmden ekonomik büyümeye doğru ilişki tespit etmiş, ancak Umman'da pozitif bir sonuca rastlamamıştır.

Rasool, Maqbool ve Tarique (2021) çalışmasında, 1995-2015 dönemi için BRICS³ ülkelerinde turizm, finansal gelişim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Panel ARDL birim kök testi, bu değişkenler arasında uzun vadeli bir bağlantı olduğunu göstermiş, Granger nedensellik analizi ise turizm ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Özkurt ve Bilgir (2022) çalışmasında, 1980-2020 dönemi için Türkiye'nin ekonomik büyümesi ile turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi ARDL eş bütünleşme analiziyle incelemişlerdir. Bulgular, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi uzun dönemde anlamlı bir şekilde etkilediğini ve bu iki değişken arasında uzun vadeli bir eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Demirtaş, Şeker, Bardakçı ve Bitirgiç (2023) çalışmasında, 1963-2020 dönemi için Türkiye'nin ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Eş bütünleşme analizi ve nedensellik testleri sonucunda, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ve bu iki değişken arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Tavares (2023) yapmış olduğu yüksek lisans tez çalışmasında, 2007-2023 dönemi için Cabo Verde'de gelen turizm (ziyaretçi sayıları) ile ekonomik büyüme (reel GSYİH) arasındaki doğrusal ve doğrusal olmayan ilişkileri ARDL ve NARDL modelleri ile incelemişlerdir. Analiz sonuçları, turizmin hem kısa vadede (%0.067) hem de uzun vadede (%0.10) ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini ve iki değişken arasında çift yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, kısa vadede turizm şoklarının asimetrik etkiler yarattığı tespit edilmiştir.

Tablo 2. Turizm sektörü literatür taraması

Yazar	Yıl & Yer	Analiz Yöntemi	Değişken	Bulgu
Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002)	1975-1997 İspanya	Johansen Eş Bütünleşme Testi, Granger Nedensellik Testi	GSYH, Turizm Geliri, Döviz Kurları	Olumlu
Eugenio-Martin, Morales ve Scarpa (2004)	1985-1998 Latin Amerika	Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GLS)	Turizm gelirleri, GSYH	Olumlu
Çil Yavuz (2006)	1992-2004 Türkiye	Granger Nedensellik Testi, Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Turizm Geliri, GSYH	Olumsuz
Akan ve Işık (2009)	1970-2007 Türkiye	Johansen Eş Bütünleşme Testi, Granger Nedensellik Testi	Turizm Harcamaları, Ekonomik Büyüme	Olumlu

² Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (GCC), ekonomik, sosyal ve siyasi birtakım hedefler çerçevesinde Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ülkelerinin bir araya gelerek oluşturduğu uluslararası bir topluluktur.

³ BRICS topluluğu, ekonomik iş birliği amacıyla bir araya gelen Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'dan oluşmaktadır.

Arslantürk ve Atan (2012)	1987-2009 Türkiye	Granger Nedensellik Testi	Ekonomik Büyüme, Döviz Kuru, Turizm Geliri	Olumlu
Yamak, Tanrıöver ve Güneysu (2012)	1968-2006 Türkiye	ADF-PP Birim Kök, Granger Nedensellik Testi, Johansen-Juselius Koentegrasyon Yöntemi	Turizm Gelirleri, Reel GSMH, Sektörler (Tarım, Sanayi, Hizmet)	Uzun Dönemde Olumsuz
Ekanayake ve Long (2012)	1995-2009 Gelişmekte Olan Ülkeler (140 Ülke)	Granger Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri, GSYH, İşgücü, Sermaye	Olumsuz
Bozkurt ve Topçuoğlu (2013)	1970-2011	Engel - Granger Eş Bütünleşme Testi, Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)	Turizm Gelirleri, GSYH	Olumlu
Turan Koyuncu (2014)	1980-2013 Türkiye	Granger Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri, Cari Açık, Büyüme Hızı, Döviz Kurları	Olumlu
Kanca (2015)	1980-2013 Türkiye	ADF-PP Birim Kök, Granger Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri, GSYH	Olumlu
Yenisu (2018)	2003-2018 Türkiye	VAR Analizi	Turizm Gelirleri, Ekonomik Büyüme	Olumlu
Erdil Şahin (2018)	1980-2016 Türkiye	VAR Analizi	Turizm Gelirleri, Ekonomik Büyüme	Olumlu
Dilber ve Kılıç (2018)	1995-2016 Türkiye	Engel - Granger Eş Bütünleşme Testi, VAR Analizi	Turizm Gelirleri GSYH	Olumlu
Altınar (2019)	1960-2018 Türkiye	ADF Birim Kök, ARDL	Ekonomik Büyüme, Nüfus, Turizm, Enflasyon, Döviz Kuru	Olumlu
Şahin, Durmuş ve Beşcanlar (2021)	2012-2019 Türkiye	Gregory-Hansen Eş Bütünleşme, Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Turizm Gelirleri, Sanayi Üretim Endeksi, Enflasyon, İstihdam	Olumlu
Rasool, Maqbool ve Tarique (2021)	1995-2015 BRICS	Panel Veri, ARDL, Granger Nedensellik Testi	Kişi Başına Düşen GSYH, Finansal Gelişme, Turizm	Olumlu
Khan, Amin, Ahmed ve Sultana (2021)	1980-2016 Bangladeş	NARDL	GSYH, Turizm Gelirleri	Asimetrik İlişki Var
Amir, Siddique, Ali, Bukhari ve Kausar (2022)	1995-2020 Pakistan	NARDL	CO ₂ Emisyonu, Kişi Başına GSYH, Turizm Talebi, Enflasyon, Döviz Kuru	Asimetrik İlişki Var ⁴

Tablo 2, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürdeki çalışmalarını özetlemektedir. Araştırmalarda Johansen eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve VAR analizi gibi

⁴ Çalışmada ayrıca, çevresel bozulmanın turizm talebi üzerinde anlamlı bir olumsuz etki yarattığı tespit edilmiştir.

yöntemler kullanılmıştır. Çalışmaların çoğu turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgularken (örneğin, Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002), Akan ve Işık (2009)), az sayıda da olsa olumsuz sonuçlara ulaşan çalışmalarda bulunmaktadır (örneğin, Çil Yavuz (2006), Ekanayake ve Long (2012)).

3. Metodoloji

Çalışmanın amacı, 2003-2022 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasında potansiyel bir nedensellik ilişkisi olup olmadığını incelemek ve bu ilişkinin gücünü ölçmektir. Bu doğrultuda, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkileri analiz edilerek, iki değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı ve ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılacaktır. Böylece, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki rolü ve etkisi daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konulacaktır.

Analize konu olan değişkenlerin serilerinin mevsimsellik etkilerinden arındırılması amacıyla, öncelikle serilerin logaritmaları alınmış ve ardından TRAMO/SEATS yöntemi kullanılarak mevsimsellikten arındırılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi için de Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi kullanılmıştır.

Değişkenleri durağan duruma getirdikten sonra Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır.

3.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi

Bu analizde, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için değişkenlerin durağanlık özellikleri belirlenmiştir. ADF testi kullanılarak, serilerin durağan olup olmadığı tespit edilmiş ve bu sayede güvenilir sonuçlar elde edilmiştir. Bu adım, ilişkiyi sağlam bir temele oturtturarak, bağlantıyı daha doğru yorumlamayı sağlamaktadır.

Tablo 3. GSYH değişkeni için ADF testi (Düzey değerleri)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	1.508846	0.9992
Test critical values:		
1% level	-3.515536	
5% level	-2.898623	
10% level	-2.586605	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

GSYH değişkeni için yapılan birim kök testi analizinin sonuçları Tablo 3'de sunulmaktadır. Testin istatistik değeri 1.508846 olarak belirlenmiştir. Bu değer, testin anlamlılığını değerlendirmek için kullanılan kritik değerlerin (1%, 5% ve 10% düzeylerinde sırasıyla -3.515536, -2.898623 ve -2.586605) üzerinde yer almaktadır. Buna göre, GSYH değişkeni düzeyde birim kök içermektedir, yani zaman serisi durağan değildir. Seriyi durağan hale getirebilmek amacıyla, GSYH değişkeninin birinci farkı alınmış ve ardından tekrar ADF testi uygulanmıştır.

Tablo 4. GSYH değişkeni için ADF testi (1. fark değerleri)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-7.858450	0.0000
Test critical values:		
1% level	-3.516676	
5% level	-2.899115	
10% level	-2.586866	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Tablo 4’te elde edilen rakamlara göre, test istatistiği, ilgili anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerden daha düşük olduğu için, değişkenin durağanlık özelliği taşıdığı söylenebilir. Başka bir deyişle, GSYH değişkeninin birinci farkı alındığında birim kök içermediği ve durağan olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 5. Turizm değişkeni için ADF testi (Düze değerleri)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.291060	0.0009
Test critical values: 1% level	-3.515536	
5% level	-2.898623	
10% level	-2.586605	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.		

Turizm gelirleri değişkeni için yapılan analiz sonuçları Tablo 5’te sunulmaktadır. Değişkenin durağanlık özelliğini değerlendirmek için hesaplanan test istatistiği değeri 4.291060’dır ve bu değer, 1%, 5% ve 10% anlamlılık düzeyleri için sırasıyla -3.515536, -2.898623 ve -2.586605 kritik değerlerinin çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Bu durumda, elde edilen test istatistiği, ilgili anlamlılık düzeylerindeki kritik değerlerden daha yüksek olduğu için, değişkenin düzey değerlerinde durağanlık özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, incelenen değişkenin birim kök içermediği ve durağan olduğu sonucuna varılmaktadır.

3.2. Granger Nedensellik Testi

Granger nedensellik testi, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmek için kullanılmaktadır ve bu testin doğru sonuçlar verebilmesi için en uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Gecikme uzunluğu belirlemek için literatürde genellikle LR test istatistiği, Son tahmin hatası (FPE), Akaike bilgi kriteri (AIC), Schwarz bilgi kriteri (SC) ve Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) gibi unsurlar kullanılmaktadır. Bu kriterler, modelin en uygun gecikme uzunluğunu belirlemeye yardımcı olmaktadır. Tahminlemede genellikle Akaike ile Schwarz bilgi kriterleri en çok tercih edilen yöntemlerdendir (Rajapakse, 2016, s. 188).

Tablo 6. Optimal gecikme uzunluğu testi

Gecikme (lag)	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	NA	0.001025	-1.207481	-1.144240	-1.182305
1	44.11734	0.000604*	-1.735752*	-1.546029*	-1.660223*
2	1.858140	0.000657	-1.652374	-1.336170	-1.526492
3	3.695742	0.000694	-1.598120	-1.155435	-1.421886
4	5.737387	0.000709	-1.578079	-1.008912	-1.351492
5	5.843018	0.000722	-1.562755	-0.867107	-1.285815
6	1.905334	0.000784	-1.483938	-0.661808	-1.156645
7	9.978026*	0.000738	-1.547880	-0.599269	-1.170235

NOT: * Uygun gecikme uzunluğunu ifade eder.

LR: Sıralı Değiştirilmiş LR Test İstatistiği (her test %5 seviyesinde) **FPE:** Son tahmin hatası **AIC:** Akaike Bilgi Kriteri **SC:** Schwarz Bilgi Kriteri **HQ:** Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

Tablo 6'da yer alan veriler, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin incelenmesinde kullanılacak optimal gecikme uzunluğunun belirlenmesine yardımcı olmuştur. Bu tabloda, yıldız (*) sembolü ile işaretlenen satırlarda, kriter değerlerinin (LR, FPE, AIC, SC ve HQ) en düşük olduğu ve en yüksek gözlem sayısına sahip gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Bu şekilde, en uygun gecikme uzunluğu seçilmiştir.

Gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından, Granger nedensellik testi kullanılarak zaman serileri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu analiz, turizm sektörü bağlamında, turizm gelirleri değişkeni (LOGTURIZMS) ile ekonomik büyüme göstergesi olan GSYH değişkeni (D(LOGGSYHS)) arasındaki nedensellik ilişkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7. Granger nedensellik testi sonuçları

Bağımlı Değişken: LOGTURIZMS			
Excluded	Chi-sq	Df	Prob.
D(LOGGSYHS)	2.577153	1	0.1084
ALL	2.577153	1	0.1084
Bağımlı Değişken: D(LOGGSYHS)			
Excluded	Chi-sq	Df	Prob.
LOGTURIZMS	13.58302	1	0.0002
ALL	13.58302	1	0.0002

Yapılan Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, turizm gelirlerinden GSYH'ya doğru istatistiksel olarak anlamlı ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Tablo 7'de sunulan bu bulgu, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki itici gücünü teyit etmektedir. Ancak, geleneksel Granger testinin temel bir sınırlılığı bulunmaktadır: Bu test, değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal ve simetrik olduğunu varsayar. Yani, turizm gelirlerindeki pozitif şokların (artışların) ve negatif şokların (azalışların) GSYH üzerinde aynı oranda ve yönde etki yarattığını kabul eder. Fakat, ekonomik ilişkilerde sıklıkla asimetrik etkiler gözlemlenir. Örneğin, turizm gelirlerindeki bir düşüşün GSYH üzerindeki olumsuz etkisi, eşit büyüklükteki bir artışın yaratacağı olumlu etkiden daha farklı olabilir. Bu potansiyel doğrusal olmayan ve asimetrik dinamikleri standart Granger testi yakalayamaz. Bu nedenle, çalışmamızın devamında, turizm gelirlerindeki pozitif ve negatif değişimlerin ekonomik büyüme üzerindeki farklılaşmış etkilerini (yani asimetrik etkileri) incelemek amacıyla Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (NARDL) modeline başvurulmuştur. NARDL modeli, bu tür asimetrikleri modelleyerek değişkenler arasındaki ilişkinin daha gerçekçi ve kapsamlı bir analizini sunma imkânı tanımaktadır.

Tablo 8. Heteroskedasticity Breusch-Pagan-Godfrey ve Breusch-Godfrey Serial Correlation LM testi

Test	Test İstatistiği	Prob*
Heteroskedastisite Testi: Breusch-Pagan-Godfrey Testi		
F-statistic	0.3900	0.7605
Obs*R-squared	1.2135	0.7498
Scaled explained SS	2.4108	0.4916

Seri Korelasyon LM Testi: Breusch-Godfrey

F-statistic	0.4248	0.6555
Obs*R-squared	0.9088	0.6348

Tablo 8’de görüldüğü gibi, yapılmış olan Heteroskedastisite Breusch-Pagan-Godfrey testi sonuçları, modelde değişen varyans bulunmadığını göstermektedir ($p > 0.05$). Aynı zamanda Breusch-Godfrey LM testi sonuçları serisel korelasyonun olmadığı sonucuna varılmıştır ($p > 0.05$). Bu nedenle modelde heteroskedastisite ve otokorelasyon problemi olmadığı görülmüştür. Bu, modelin durağan hata terimleri varsayımını sağladığını göstermektedir.

Tablo 9. Uzun dönem ilişkisi ve sınır testi

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob*
C	0.3438	0.5449	0.6309	0.5300
LOGGSYHS(-1)	0.0306	0.0189	1.6174	0.1100
LOGTURIZMS(-1)	-0.0586	0.0241	-2.4268	0.0176
D(LOGTURIZMS)	0.0734	0.0276	2.6605	0.0095
F-Bounds Test (I0 / I1)		%10	%5	%1
F-statistic	4.8782	4.135 / 4.895	5.060 / 5.930	7.095 / 8.260
t-statistic	1.6174	-2.57 / -2.91	-2.86 / -3.22	-3.43 / -3.82

Tablo 9’da uzun dönem ilişkisini test etmek amacıyla ARDL modeli kullanılmış ve sınır testi uygulanmıştır. F-istatistiği (4.8782), %10 anlamlılık düzeyinde I(0) ve I(1) kritik değerleri arasında kalmaktadır. Ancak, %1 ve %5 anlamlılık düzeyleri için bu yargıya varılamamıştır. Bu durum, modelde uzun dönem ilişkisinin varlığına dair kesin bir sonuca ulaşılamayacağını göstermektedir.

Tablo 10. Hata düzeltme modeli (ECM)

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob*
C	0.3438	0.1147	2.9971	0.0037
D(LOGTURIZMS)	0.0734	0.0259	2.8327	0.0059
CointEq(-1)	0.0306	0.0097	3.1443	0.0024

Hata düzeltme modeli (ECM) sonuçları incelendiğinde, hata düzeltme terimi (CointEq(-1)) 0.0306 katsayısına sahip olup, p-değeri 0.0024 ile istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0.05$). Bu, kısa dönemdeki dengesizliklerin uzun dönemde giderileceğini ve dengeye dönüş sürecinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Turizm değişkeni de kısa dönemde pozitif bir etki göstermekte ve bu etkinin anlamlı olduğu ($p = 0.0059$) görülmektedir. Bu sonuç, turizm gelirlerindeki değişimlerin kısa dönemde ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 11. NARDL testi

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob*
LOGGSYHS(-1)	0.916576	0.044001	20.83098	0.0000
LOGTURIZMS_POS	0.228337	0.107006	2.133869	0.0366
LOGTURIZMS_POS(-1)	-0.255246	0.097192	-2.626209	0.0107
LOGTURIZMS_NEG	0.098540	0.030209	3.261971	0.0018
LOGTURIZMS_NEG(-1)	-0.007051	0.079668	-0.088505	0.9297
LOGTURIZMS_NEG(-2)	-0.066298	0.062568	-1.059620	0.2932
LOGTURIZMS_NEG(-3)	-0.074739	0.042429	-1.761511	0.0828
LOGTURIZMS_NEG(-4)	0.084084	0.033766	2.490175	0.0153
C	1.563579	0.822565	1.900859	0.0617
R-squared 0.981698 Adj. R-squared 0.979480 F-statistic 442.5317 Durbin-Watson 1.664727				

Tablo 11'deki NARDL (Doğrusal Olmayan ARDL) modeli sonuçları, turizm gelirlerindeki pozitif ve negatif şokların ekonomik büyüme üzerindeki asimetric etkilerini incelemektedir. Modelin açıklayıcı gücü oldukça yüksektir (R-squared = 0.9817). Turizm gelirlerindeki pozitif şoklar (LOGTURIZMS_POS), hem güncel (0.2283, $p < 0.05$) hem de bir dönem gecikmeli (-0.2552, $p < 0.05$) olarak ekonomik büyümeyi anlamlı şekilde etkilemektedir. Bu, pozitif şokların kısa dönemde büyümeyi desteklediğini, ancak uzun dönemde etkisinin azaldığını göstermektedir. Negatif şoklar (LOGTURIZMS_NEG) ise yalnızca güncel dönemde anlamlı bir etkiye sahiptir (0.0985, $p < 0.05$), gecikmeli dönemlerde etkisi istatistiksel olarak anlamsızdır ($p > 0.05$). Bu, negatif şokların uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak, turizm gelirlerindeki değişimlerin ekonomik büyüme üzerinde asimetric etkileri bulunmaktadır. Pozitif şoklar hem kısa hem de uzun dönemde etkiliyken, negatif şokların etkisi daha sınırlıdır. Bu bulgular, turizm sektörüne yönelik politikaların tasarlanırken pozitif ve negatif şokların farklı etkilerinin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Özellikle, turizm gelirlerindeki artışların uzun dönemde etkisinin azalması, sektörün sürdürülebilirliği açısından önemli bir bulgudur.

Ekonomik çeşitlendirme ve stratejik turizm politikaları, turizm sektörünün sürdürülebilir büyümesini destekleyerek ekonominin daha dengeli kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Turizm, altyapı yatırımları, eğitim ve inovasyon gibi unsurlar aracılığıyla ekonomik çeşitliliği artırabilir. Ancak, çevresel ve sosyal etkileri minimize etmek için sürdürülebilir turizm politikaları geliştirilmelidir. Doğal kaynakların korunması, kültürel mirasın önemi ve yerel halkın refahı gibi faktörler, turizmin uzun vadeli başarısını sağlayacak unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, turizm altyapısının iyileştirilmesi ve etkili pazarlama stratejileriyle destinasyonların cazibesi artırılabilir, bu durum da sektördeki büyümeyi desteklemektedir. Sonuç olarak, turizm sektörünün ekonomik büyüme ile birlikte çevresel ve toplumsal sürdürülebilirliği de göz önünde bulunduran bütüncül bir yaklaşım benimsenmelidir.

Turizm sektöründe turistlere daha iyi hizmet sunmak, seyahat deneyimlerini rahat ve sorunsuz hale getirerek memnuniyetlerini artırır. Mobil uygulamalar, ulaşım sistemleri, bilgilendirme merkezleri ve rehberlik gibi destekleyici hizmetler, turistlerin tekrar aynı destinasyonları ziyaret etmelerini teşvik edebilir. Ayrıca, turizmin çeşitlendirilmesi, kültür ve doğa turizmi, etkinlikler, yerel ürünlerin tanıtımı gibi stratejilerle turist kitlesinin genişletilmesi sağlanabilir. Bu adımlar, sektörde sürdürülebilir büyüme ve uzun vadeli kalkınmayı destekler, turizmin ekonomik büyümeye katkısını güçlendirir.

4. Sonuç

Ekonomik büyüme, bir ülkenin mal ve hizmet üretiminin sürekli artması olarak tanımlanmakta ve GSYH gibi ölçütlerle değerlendirilmektedir. Ancak ekonomik büyüme, sadece üretimin artışıyla sınırlı kalmamalı, adaletli gelir dağılımı, düşük işsizlik, etkin kaynak kullanımı ve altyapı, eğitim gibi sosyal ve kültürel gelişimleri de içermelidir. Bu şekilde, ekonomik büyüme her alanda kalkınmayı hedefleyebilir.

Ekonomik büyüme, beşerî sermaye, doğal kaynaklar, teknoloji ve sermaye birikimi gibi unsurların birlikte ve etkin bir şekilde kullanılmasıyla sağlanmaktadır. Beşerî sermaye, eğitim ve sağlık gibi faktörlerle işsizlik oranlarını düşürüp büyümeyi desteklemektedir. Doğal kaynaklar üretimin temel unsurlarındandır ve ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Teknolojik gelişmeler ve AR-GE faaliyetleri yenilikçi ürünler ve üretim süreçleri sağlamaktadır, sermaye birikimi ise üretimde kullanılan insan yapımı unsurları kapsamaktadır. Sürdürülebilir ekonomik büyüme için bu unsurların dengeli bir biçimde kullanılması kritik bir öneme sahiptir.

Ödemeler bilançosu, bir ülkenin diğer ülkelerle gerçekleştirdiği ekonomik işlemleri ve finansal hareketleri detaylı bir şekilde kayıt altına alan önemli bir rapordur. İç denge, fiyat istikrarı ve düşük işsizlik gibi göstergelerle sağlanırken; dış denge, ödemeler bilançosunda denge kurulması anlamına gelir. Ödemeler bilançosundaki dengesizlikler, ekonomi yönetimi hataları, spekülasyon yatırımlar ve beklenmedik olaylar gibi faktörlerden kaynaklanabilir. Bu denge, ekonomik istikrar ve sürdürülebilir büyüme için kritik öneme sahiptir ve turizm gibi döviz kazandırıcı sektörlerin katkısıyla desteklenmektedir. Bu da ödemeler bilançosunda görünmeyen kalemler kısmında yer alır ve cari işlemler hesabını olumlu etkilemektedir.

Turizm, ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel etkiler yaratan dinamik bir sektördür. Yerel ekonomiyi canlandırarak iş imkânları sağlamak ve döviz gelirleri elde edilmesine katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, turizmin gelir sağlama dışında, sosyo-kültürel ve çevresel etkilerinin yönetilmesi de önemlidir. Turizm, macera, kültür, deniz, ekoturizm, kış, sağlık, spor, gastronomi, kongre ve inanç gibi farklı türlerle geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Turizmin tarihsel evrimi, insanlığın temel ihtiyaçlarından ticaret, din, eğitim ve eğlenceye kadar genişleyen seyahat kültürünü yansıtmaktadır. Mısır'daki firavunlar döneminden Roma İmparatorluğu'nun yol ağlarına, Haçlı Seferleri'nden coğrafi keşiflere kadar birçok dönemde kültürel alışveriş ve keşif arzusuyla şekillenmiştir. Teknolojik ilerlemelerle birlikte ulaşım ve konaklama imkânlarının artması, turizmi küresel bir olgu haline getirmiştir. Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait kervansaraylar ve Osmanlı'daki lüks konaklama tesisleri turizmin gelişimine katkı sağlamıştır. Türkiye'de turizme verilen önem, 1960'lardan itibaren artmış, 1980'lerdeki reformlarla sektör hızla gelişmiştir. Ancak, sürdürülebilir büyüme için altyapı geliştirme, kaliteli hizmet ve yerel yönetimlerin katılımı gibi öncelikler hâlâ sektörün gelişimi için önemli rol oynamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin turizm sektörü gelirleri ile GSYH arasındaki ilişkiyi analiz etmektir. 2003-2022 dönemine ait çeyreklik veriler, TÜİK ve TCMB veri tabanlarından alınarak incelenmiştir. Zaman serisi verilerinin mevsimsellikten arındırılması için TRAMO/SEATS yöntemi ve logaritmalar kullanılmıştır. Birim kök testleriyle değişkenlerin durağanlık durumları belirlenmiş ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. GSYH düzey değerlerinde birim kök içermekte ancak serinin birinci farkı alındığında durağan hale gelmektedir. Turizm gelirleri ise düzeyde durağandır. Granger nedensellik testine göre, GSYH'dan turizm gelirlerine doğru bir nedensellik bulunmamış, ancak turizm gelirlerinden GSYH'ya doğru pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Standart Granger nedensellik testinin ortaya koyduğu doğrusal nedenselliğin ötesine geçme amacıyla, ilişkinin potansiyel asimetrik yapısını incelemek için NARDL modeli uygulanmıştır. Modeli sonuçları, turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı ve asimetrik bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, turizm gelirlerindeki pozitif yönlü değişimlerin (artışların) GSYH üzerindeki etkisinin, negatif yönlü değişimlerin (azalışların) etkisinden istatistiksel olarak farklılaştığı anlamına gelmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'deki turizm gelirleri ile GSYH arasındaki pozitif ilişkiyi destekleyen önemli bulguları ortaya koymuştur. Uysal, Erdoğan & Mucuk (2004), Turan Koyuncu (2014), Dilber & Kılıç (2018) ve Demirtaş, Şeker, Bardakçı & Bitirgiç (2023) gibi yerli araştırmacıların yanı sıra, yurtdışında Balaguer & Cantavella-Jordá (2002), Eugenio-Martín, Morales & Scarpa (2004), Corrie, Stoeckl & Chaiechi (2013) ve Rasool, Maqbool & Tarique (2021) tarafından yapılan çalışmalar da benzer bağlantıları desteklemiştir. Bu bulgular, gelecekte turizm sektörüne yapılan yatırımların artırılması, altyapının güçlendirilmesi ve sektörde sürdürülebilirlik önlemlerinin alınması gibi politikaların geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, turizmin değişen trendleri ve uluslararası pazar dinamiklerini göz önünde bulundurarak esnek ve sürdürülebilir politika stratejilerinin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu şekilde, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkileri daha geniş kapsamlı ve kalıcı bir şekilde değerlendirilebilir.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Veri, Süleyman Emre Üzümcü tarafından toplanmıştır. Analiz, Cemal Erdem Hepaktan tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, Süleyman Emre Üzümcü tarafından yapılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümü yazarlar tarafından ortak olarak yazılmıştır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Destek Beyanı

Bu çalışma için herhangi bir kurumdan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

- Akan, Y., & Işık, C. (2009). Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970 - 2007). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 197-203.
- Akoğlu, T. (1967). Bilimsel Turizm veya Turizm Ekonomisi. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 3(2), 19-27.
- Alhawaish, A. K. (2016). Is Tourism Development a Sustainable Economic Growth Strategy in the Long Run? Evidence from GCC Countries. *Sustainability*, 8(7), 605-615.
- Altınar, A. (2019). Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018). *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 114-133.
- Altıntaş, A., & Kurnaz, Ş. F. (2007). Reşit Saffet Atabinen (1884-1965) ve Türk Turizmine Katkıları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26(42), 9-36.
- Amir, M., Siddique, M., Ali, K., Bukhari, A. A., & Kausar, N. (2022). Asymmetric relationship of environmental degradation and economic growth with tourism demand in Pakistan: evidence from non-linear ARDL and causality estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(4), 5891-5901. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15971-3>
- Arslantürk, Y., & Atan, S. (2012). Dynamic Relation Between Economic Growth, Foreign Exchange and Tourism Incomes: An Econometric Perspective on Turkey. *Journal of Business Economics and Finance*, 1(1), 30-37.
- Bahar, O., & Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884. <https://doi.org/10.1080/00036840110058923>

- Bento, J. P., & Santos, M. (2012). Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor In Portugal: Evidence From Causality Analysis. *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 3(17-18), 1759-1765.
- Bozkurt, E., & Topçuoğlu, Ö. (2013). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 4(7), 91-105.
- Brida, J. G., Carrera, E. J., & Risso, W. A. (2008). Tourism's Impact on Long-Run Mexican Economic Growth. *Economics Bulletin*, 3(21), 1-8.
- Britannica. (2022). Gastronomy - Description, History, & Cuisine. Kasım 14, 2024 tarihinde Britannica: <https://www.britannica.com/topic/gastronomy> adresinden alındı
- Buluç, G. (1995). Kervansarayların Türk Turizmine Zincir Konaklama İşletmeleri Olarak Kazandırılması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 38-45.
- Bulut, E. (2000). Türk Turizminin Dünyadaki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosuna Etkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 71-86.
- Ceylan, M. A., & Yakut, M. E. (2021). Türkiye'de Turistik Konaklama Türlerine ve Dağılışına Coğrafi Bir Bakış (A Geographic view on the Touristic). *Turkish Academic Research Review*, 6(2), 697-724.
- Chen, Q. (2023). The Impact Of Economic and Environmental Factors and Tourism Policies On The Sustainability Of Tourism Growth In China: Evidence Using Novel NARDL Model. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(7), 19326-19341. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22925-w>
- Cohen, E. (1978). The Impact of Tourism on The Physical Environment. *Annals of Tourism Research*, 5(2), 215-237.
- Corrie, K., Stoeckl, N., & Chaiechi, T. (2013). Tourism and Economic Growth in Australia: An Empirical Investigation of Causal Links. *Tourism Economics*, 19(6), 1317-1344.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Çözeli, F. E., Bal, K., Tümen, N., Yaşar, İ., & Aydemir, B. (2016). Uluslararası Turizm Anlaşmalarının Dayandığı Uluslararası Temel Belgeler (Sözleşmeler). 15. Geleneksel Turizm Sempozyumu (s. 563-583). Detay Yayıncılık.
- Davras, G., & Aktel, M. (2018). 2015-2016 Krizinin Türkiye Turizmine Yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi Cilt:9 Sayı:21*, s. 27.
- Delmonte, A. (2023). Tourism and Travel. https://www.academia.edu/10582286/Travel_and_Tourism_Sector adresinden alındı
- Demirtaş, F., Şeker, Ö., Bardakçı, E., & Bitirgiç, M. (2023). Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri İlişkisine Dair Bir Araştırma Bir Zaman Serisi Analizi (1963-2020). *Econharran Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 23-33.
- Denk, E. (2022). Genel Turizm. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Turizm ve Otel İşlet. Prog.*
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1989). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994). Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996 – 2000. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2000). Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 - 2005. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007 – 2013). Ankara.
- Dilber, İ., & Kılıç, J. (2018). Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Engel Granger Eşbütünlük Testi ve VAR Model. *TESAM Akademi Dergisi*, 5(2), 95-118.

- Dilek, S. E., & Dilek, N. K. (2017). Dünyada ve Türkiye’de Yaşanan Olayların Turizme Yansımaları: 1960'tan Günümüze Tarihsel Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1083-1108. <https://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.340417>
- Dinçer, M., & Dinçer, F. (1989). Türkiye’de Konaklama Sektörünün Gelişimi ve Başlıca Sorunları Üzerine Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4).
- Durgu, Ü. (2010). Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunun Türk İmajı İle Batılılaşmaya Verdiği Destek ve Türkiye’ye Kazandırdıkları (1923-1942). *Yeditepe Üniversitesi. İstanbul: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.*
- Ekanayake, E. M., & Long, A. E. (2012). Tourism Development And Economic Growth In Developing Countries. *The International Journal of Business and Finance Research*, 6(1), 51-63.
- Eralp, Z. (1983). Genel Turizm. Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları: 3.
- Erdil Şahin, B. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1980-2016). *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 239-253. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.449497>
- Erkmen, A. (2019). Uluslararası Turizmin Tarihi Gelişim Süreci. A. Akın içinde, *Uluslararası Turizm Uygulamaları* (s. 3-34). Ankara: Iksad Publications.
- Eugenio-Martín, J. L., Morales, N. M., & Scarpa, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach. *FEEM Working Paper No. 26.2004*. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.504482>
- Gibson, H. J. (1998). Sport Tourism: A Critical Analysis of Research. *Sport Management Review*, 1(1), 45-76. [https://doi.org/10.1016/S1441-3523\(98\)70099-3](https://doi.org/10.1016/S1441-3523(98)70099-3)
- Goeldner, C. R., & Ritchie, B. J. (2003). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies* (9th edition b.). New Jersey, Hoboken: John Wiley & Sons.
- Güteryüz, U. (2020). Thomas Cook Şirketi'nin Tarihçesi ve Batışı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(3), 1433-1445.
- Gyr, U. (2010). The History of Tourism: Structures on the Path to Modernity. Kasım 11, 2024 tarihinde European History Online (EGO): <http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/the-history-of-tourism> adresinden alındı
- Holloway, J. C., & Humphreys, C. (2016). *The Business of Tourism* (10th b.). Harlow, United Kingdom: Pearson Education Limited.
- İbroshva, Z. A. (2022). Kitle ve Kış Turizmi Destinasyonlarında Yerel Halkın Algıları, Topluluk Katılımı ve Turizm Gelişimine Yönelik Destegin Karşılaştırılmalı Analizi. Akdeniz Üniversitesi. Antalya: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Jafari, J. (1987). Tourism Models: The Sociocultural Aspects. *Tourism Management*, 8(2), 151-159.
- Kaba, İ. C. (2016). Türkiye’de Ticari Rekreasyon Faaliyeti Olarak Macera Turizminin Gelişim Potansiyeli Hakkında Sektör Yöneticilerinin Algılarının Değerlendirilmesi. *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.*
- Kanca, O. C. (2015). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği (1980-2013). *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 1-14.
- Karamelikli, H., & Erkus, S. (2016). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Büyüme Oranı Üzerindeki Asimetrik Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(29), 1-15. <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeh.20162922020>
- Katırcioğlu, S. T. (2009). Revisiting The Tourism-Led-Growth Hypothesis For Turkey Using The Bounds Test And Johansen Approach For Cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.

- Khan, A. M., Amin, S. B., Ahmed, A., & Sultana, T. (2021). Tourism Development and Economic Growth in Bangladesh: New Evidence from Nonlinear Autoregressive Distributed Lag. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 11(2), 100-107. <https://doi.org/10.32479/ijefi.11040>
- Kivela, J., & Crofts, J. C. (2005). Gastronomy Tourism. *Journal of Culinary Science & Technology*, 4(2-3), 39-55. http://dx.doi.org/10.1300/J385v04n02_03
- Kozak, N. (2012). Genel Turizm Bilgisi (1. b.). (M. Akoğlan Kozak, Dü.) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Löschburg, W. (1998). Seyahatin Kültür Tarihi. (J. Traup, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Mengü, C. (2013). Turizm Endüstrisinde Havacılık Gelişim - Sistemler - Uygulamalar (1. b.). İstanbul: Yayın Yayıncılık.
- Milne, S., & Ateljevic, I. (2001). Tourism, Economic Development and The Global-Local Nexus Theory Embracing Complexity. *Tourism Geographies*, 3(4), 369-393. <https://doi.org/10.1080/146166800110070478>
- Onhan, M. E., Yıldız, Z., & Güneş, İ. (2018). Turizm Sektörünün Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme: İlk Çağdan 19. Yüzyıla. O. Köse içinde, İlkçağlardan Modern Döneme Tarihten İzler (s. 263-280). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Özkurt, İ. C., & Bilgir, B. (2022). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Yaklaşımı. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 18(1), 277-303.
- Öztürk Sözen, M. (2007). 1982 Sonrasında Türkiye’de Uygulanan Turizm Politikalarının Çanakkale Turizmine Etkileri. *Sosyoekonomi*, 6(6).
- Perapalace.com. (2024). Pera Palace Hotel: <https://perapalace.com/hakkimizda/> adresinden alındı
- Pizam, A., & Milman, A. (1986). The Social Impacts of Tourism. *Tourism Recreation Research*, 11(1), 29-33. <https://doi.org/10.1080/02508281.1986.11014414>
- Polat, E., & Günay, S. (2012). Türkiye’de Turizm ve İhracat Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Testi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204-211.
- Rajapakse, R. C. (2016). The Relationship between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Sri Lanka. *International Journal of Research in Economics and Social Sciences*, 6(5), 183-193.
- Rasool, H., Maqbool, S., & Tarique, M. (2021). The Relationship Between Tourism and Economic Growth Among BRICS Countries: A Panel Cointegration Analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s43093-020-00048-3>
- Richards, G. (1996). *Cultural Tourism in Europe*. USA: Oxford University Press.
- Sarı Çallı, D. (2015). Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu. *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4(1), 4-28.
- Shodiyev, K. (2022). Scientific and Practical Aspects of Sustainable Development of Tourism in An Innovative Economy. *Miasto Przyszłości*, 24, 307-311.
- Šušić, V., & Mojić, J. (2014). Congress Tourism As A Market Niche of Business Tourism. *Economic Themes*, 52(4), 513-530. <http://dx.doi.org/10.1515/ethemes-2014-0031>
- Şahin, D., Durmuş, S., & Beşcanlar, S. (2021). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri İlişkisi; Yapısal Kırılmalı Test Analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ICOME ÖZEL Sayısı)*, 36-56.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028).
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018. Ankara.

- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2012). Sağlık Turizmi El Kitabı. Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı).
- Tavares, R. V. (2023). Exploring the linear and non-linear effects of tourism on economic growth in the Cabo Verde Islands: evidence from the ARDL and NARDL models. Universidade Nova de Lisboa, Instituto Superior de Estatística e Gestão de Informação. NOVA Information Management School.
- The International Ecotourism Society. (2019). What Is Ecotourism? Kasım 14, 2024 tarihinde The International Ecotourism Society: <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/> adresinden alındı
- Timothy, D. J., & Nyaupane, G. P. (2009). Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A Regional Perspective (1. b.). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203877753>
- Turan Koyuncu, F. (2014). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Makroekonomik Performansına Katkısı: Ekonometrik Bir Çözümleme. International Conference in Economics. Czech: In EconWorld2014@ Prague.
- TÜİK. (2024). Türkiye İstatistik Kurumu. Kasım 14, 2024 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İşgücü-İstatistikleri-2023-53521> adresinden alındı
- TÜİK. (2024). Türkiye İstatistik Kurumu. Kasım 14, 2024 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-İstatistikleri-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralık,-2023-53661> adresinden alındı
- UNWTO. (2010). International Recommendations for Tourism Statistics 2008.
- Uysal, D., Erdoğan, S., & Mucuk, M. (2004). Türkiye'de Turizm Gelirleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003). Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 4(8), 162-170.
- Ünlüönen, K., & Tayfun, A. (2003). Turistlerin Yerli Halkın Tüketim Davranışlarına Etkileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 146-165.
- Vanhove, N. (2011). Economic Characteristics of the Tourism Sector. The Economics of Tourism Destinations, 1-22.
- Yamak, N., Tanrıöver, B., & Güneysu, F. (2012). Turizm - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(2), 205-220.
- Yenisu, E. (2018). Türkiye'de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: VAR Analizi. Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), 16-37.
- Zaei, M. E., & Zaei, M. E. (2013). The Impacts Of Tourism Industry On Host Community. European Journal of Tourism Hospitality and Research, 1(2), 12-21.